

УДК 308.944:616.89-008.441.13:355.48(477)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-10\(44\)-1025-1034](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-10(44)-1025-1034)

Стадник Володимир Анатолійович кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник, відділ Методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень, Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, <https://orcid.org/0009-0009-5077-2993>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ ДИНАМІКИ РІВНЯ АДАПТОВАНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДО СТРЕСОГЕННИХ ФАКТОРІВ ВІЙНИ

Анотація. Дослідження зосереджене на вивченні основних предикторів аспектів стійкості, що репрезентують загальносуспільний і місцевий рівні, на тлі обставин, спровокованих повномасштабною військовою агресією РФ проти України в 2022 році. Метою статті є аналіз специфіки соціально-психологічного прогнозування динаміки рівня адаптованості населення України до стресогенних факторів війни. Досліджено дві диференційовані категорії громадян, що зазнали деструктивного впливу війни за суттєво відмінних умов, обставин та типів впливу, серед яких – громадяни України, котрі зазнали відчутного впливу військових дій у контексті прямих загроз та травм військових дій; а, також, громадяни Польщі, які співпроживають із українськими біженцями. Визначено предиктори аспектів колективної стійкості, виокремлено основні чинники сили. Охарактеризовано рівні колективної стійкості. Ідентифіковано фактори уразливості, що диференціюються за рівнем впливу небезпек, загроз, травм та під час війни в Україні. Висловлено припущення, що для українського населення, поруч із високим рівнем надії, характерні і стійкість, і дистрес одночасно. Встановлено, що дефініція стійкості являє собою абстрактне поняття, яке застосовується у соціальних науках для пояснення здатності людей до відновлення та може бути використаний для прогнозування рівня ефективності індивідуумів у випадку потенційних труднощів. Обґрунтовано, що рівень адаптованості населення України до стресогенних факторів війни детермінується здатністю людей ефективно справлятися з труднощами та максимально швидко регенеруватись. Охарактеризовано основні типи стійкості: індивідуальна, спільнотна і суспільна стійкість. Розглянуто та узагальнено сучасні наукові напрацювання у сфері соціально-психологічного прогнозування резильєнтності населення України у період військового стану. Доведено, що й надалі необхідно працювати над удосконаленням адекватного інструментарію для нівелювання складнощів сучасного життя та розроблення комплементарних сучасним викликам перспективних візій.

Ключові слова: соціально-психологічне прогнозування, рівень адаптованості, динаміка, стресогенні чинники, резильєнтність, регенерація.

Stadnyk Volodymyr Anatoliyovych PhD, Associate professor, Senior researcher, Methodologies of psychosocial and political-psychological research, Institute of Social and Political Psychology: Kyiv, <https://orcid.org/0009-0009-5077-2993>

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FORECASTING OF THE DYNAMICS OF THE LEVEL OF ADAPTATION OF THE POPULATION OF UKRAINE TO THE STRESSORS OF WAR

Abstract. The research focuses on the study of the main predictors of resilience aspects representing the general public and local levels against the background of circumstances provoked by the full-scale military aggression of the Russian Federation against Ukraine in 2022. The purpose of the article is to analyze the specifics of socio-psychological forecasting of the dynamics of the level of adaptation of the population of Ukraine to the stressors of war. Two differentiated categories of citizens who have experienced the destructive impact of war under significantly different conditions, circumstances and types of impact are studied, including citizens of Ukraine who have experienced a significant impact of hostilities in the context of direct threats and traumas of war; and, also, citizens of Poland who cohabit with Ukrainian refugees. Predictors of the aspects of collective resilience are identified, the main vulnerability factors and factors of strength are highlighted. The levels of collective resilience are characterized. Vulnerability and strength factors are identified, differentiated by the level of exposure to hazards, threats, traumas and during the war in Ukraine. The author suggests that the Ukrainian population, along with a high level of hope, is characterized by both resilience and distress. It is established that the definition of resilience is an abstract concept used in the social sciences to explain people's ability to recover and can be used to predict the level of efficiency of individuals in the face of potential difficulties. It is substantiated that the level of adaptation of the Ukrainian population to the stressors of war is determined by the ability of people to effectively cope with difficulties and regenerate as quickly as possible. The main types of resilience are characterized: individual, community and social resilience. Modern scientific developments in the field of socio-psychological forecasting of the resilience of the population of Ukraine during martial law are considered and summarized. It is proved that it is necessary to continue to work on improving adequate tools to level the complexities of modern life and develop perspective visions that are complementary to modern challenges.

Keywords: socio-psychological forecasting, level of adaptation, dynamics, stressors, resistance, regeneration.

Постановка проблеми. У актуальних умовах суспільного розвитку на тлі військової агресії процес прогнозування соціальної динаміки вміщує етапи роботи зі складністю та невизначеністю. Невизначеність спричинена, зазвичай, об'єктивними і суб'єктивними факторами ендогенного та екзогенного характеру. Водночас, складність зумовлюється численністю залучених змінних, їх співвідношенням, супутніми соціальними процесами.

Складні проблеми соціального розвитку в контексті адаптивності населення, як і системна динаміка, необхідна для їх успішного розв'язання, позиціонуються багатоаспектними та багаторівневими дефініціями. У зв'язку із цим, формування соціально-психологічних прогнозів вимагає залучення інтегрованої стратегічної концепції, що синергізує об'єктивні та суб'єктивні індикатори. Виходячи із зазначеного, проблема інтеграції соціальної прогностики та соціально-психологічного знання на сьогодні актуалізується на тлі необхідності адекватної артикуляції аспектів психологічного підґрунтя соціального прогнозування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій репрезентує актуальність досліджуваної тематики у сучасному науковому полі. Особливий інтерес вчених залучений до питання формування соціально-психологічного підґрунтя процесу прогнозування динаміки резильєнтності населення в кризових умовах суспільно-політичного розвитку.

У наукових дослідженнях в галузі соціального прогнозування наразі відсутня чітка диференціація підходів та методів дослідження прогностичних станів. Серед ґрунтовних праць у даній сфері необхідно виділити п'ятитомне видання R. Slaughter, S. Inayatullah [1], «Futures Research Methodology 3.0» авторства J. Glenn, T. Gordon [2], а також спеціальний випуск Compass «The APF Methods Anthology» за редакцією А. Curry [3]. Так, дослідницько-аналітичний центр The Millennium Project пропонує суттєвий доробок наукових матеріалів із методології соціально-психологічного прогнозування, зокрема, праці J. Glenn, T. Gordon [2].

На думу S. Vibri [4], в процесі прогнозування найбільш важливу роль відіграють світогляд та особиста мета дослідника. Водночас, J. Gabriel [5] акцентує, що через певну некоректність тлумачення та особисту зацікавленість, прогнозування володіє рисою ілюзорності знання, що часто зумовлює односторонність та хибність висновків.

Попри те, що існуючі центри прогнозування рідко намагалися наблизитися до вирішення завдань дослідження проблематики майбутнього, прогностична компонента явно чи приховано відображається у наукових напрацюваннях соціально-гуманітарної галузі. Загалом, для публікацій такого типу характерними є більша схильність до загально-філософського осмислення питань реалізації соціально-прогностичних досліджень. Наприклад, мова йде про наукові напрацювання Е. Афонін, А. Мартинов [6], Н. Баранюк [7], П. Бублик [8].

На тлі стрімкого зростання рівня непередбачуваності майбутнього, науковці продовжують пошуки адекватного інструментарію для розроблення

відповідних актуальним викликам візії майбутнього. Особливої ваги дана проблематика набуває в контексті соціально-психологічного прогнозування резильєнтності населення України в стані війни, де наукове прогнозування досі характеризувалось більш кволим розвитком. Серед нових дослідницьких поглядів – публікації та наукові праці Н. Кологривова [9], Ж. Вірна, А. Лазько [10], Е. Грішин [11].

Водночас, фахова розробка методології застосування психологічно обґрунтованих підходів у прогнозуванні соціальних процесів у середовищі вітчизняних дослідників досі не відбулась.

Мета статті полягає у аналізі специфіки соціально-психологічного прогнозування динаміки рівня адаптованості населення України до стресогенних факторів війни.

Виклад основного матеріалу. Досягнення сучасної науки уможливили інтеграцію масштабних надійних обчислювальних моделей, які трансформують великий об'єм інформаційних даних у практичну площину. У контексті методів прогнозування, власне прогнози можуть характеризуватись науковою систематизованістю та чіткістю, водночас, проте, бути недостовірними чи помилковими. Стратегія розширення трендів дозволить забезпечити правильний результат лише у разі, якщо перспективна конфігурація буде визначатись тими самими елементами, які чинили визначальний вплив у минулому. Водночас, прогнози, як правило, є неповними, адже існує низка чинників подій та впливів, які не були враховані у дослідженні. Та все ж, незважаючи на різнопланові обмеження, методологія соціально-психологічного прогнозування позиціонується необхідною в контексті дослідження майбутнього.

Стратегія соціально-психологічного прогнозування вимагає концептуалізації свідомості майбутнього та ефективного емпіричного її дослідження. Свідомість майбутнього, за Т. Ломбардо [12], позиціонується як багатогранна психологічна властивість індивіда, що синергізує емоції та мотивацію, навчання і розуміння, сприйняття та поведінку, передбачення, інтуїцію та уяву, мислення та планування, соціальну взаємодію та самоідентичність. Дослідник переконує, що свідомість майбутнього формується на основі наполегливості та змін, котрі диференціюються залежно від груп і людей та мають схильність до постійної динаміки.

Очевидно, що пропонований вище підхід до соціально-психологічного прогнозування передбачає врахування страхів, ідей, переконання щодо майбутнього, а також відповідну забезпечуючу поведінку. Повна модель свідомості майбутнього, першочергово, сконцентрована на мотиваційних, емоційних та когнітивних процесах розвитку свідомості, яка може бути застосована як на індивідуальному, так і на груповому рівнях.

Модель соціально-психологічного прогнозування динаміки рівня адаптованості населення України до стресогенних факторів війни доцільно формувати у п'ятивимірному форматі. Загалом, її варто позиціонувати як

часову перспективу, що сприяє адекватному усвідомленню минулого, теперішнього і майбутнього, а також цінності довгострокового мислення. Модель, також, включає переконаність у можливості дієвого впливу на перспективні події; рівень відкритості до альтернатив; системне сприйняття; турботу про інших.

У базисі багатовимірної моделі соціально-психологічного прогнозування динаміки рівня адаптованості населення України до стрес-факторів воєнного часу лежить часова перспектива. Так, саме усвідомлення неминучості завтрашнього для та концепція плинності часу вбачаються основними передумовами для адекватного та оптимістичного сприйняття майбутнього.

Також, важливим аспектом моделі є спроможність активно впливати на майбутнє внаслідок індивідуальних чи колективних дій. При цьому, ключовою є диференціація сфер адаптації, на які самі ж люди можуть впливати, а на які – ні.

Ще одним аспектом моделі соціально-психологічного прогнозування динаміки рівня резильєнтності населення позиціонується відкритість до альтернатив. Як стверджують сучасні учені [11], в період стрімких соціальних змін традиційні когнітивні карти позиціонуються надто застарілими для оптимального усвідомлення майбутнього, адже не володіють рисами варіативності та здатності до спонтанності мислення.

Адаптивність населення до стресогенних факторів війни вимагає системного підходу до суспільних проблем в межах соціально-психологічного прогнозування. Автори [10] зауважують, що передбачення всіх можливих наслідків та меж впливу певного рішення не вбачаються ймовірними, а тому завжди залишається ймовірність неочікуваних впливів.

Важливим аспектом соціально-психологічного прогнозування у досліджуваній сфері є система цінностей, моралі та етичного мислення. Цінності в контексті свідомості майбутнього є дотичними до того, що людина бажає вбачати реалізованим у перспективі. У зв'язку з цим, в період радикальної невизначеності, зумовлений військовими діями в Україні, етика турботи і відповідальності повинна позиціонуватись центральною в контексті прогнозування резильєнтності.

Стратегія соціально-психологічного прогнозування динаміки резильєнтності в аспекті свідомості майбутнього, запропонована С. Авенар'ю, М. Мінккінемом і Ф. Лало [13], передбачає, що останню доцільно досліджувати окремо від її основного змісту, сценаріїв чи контекстів. Дійсно, більшість інструментарію емпіричного вимірювання дотична до конкретних культурних контекстів. Універсальний аналітичний інструментарій вимагає відповідного удосконалення.

У рамках соціально-психологічного прогнозування динаміки рівня адаптованості населення до стресогенних чинників особливої ваги здобуває процес прогнозування другого порядку.

Варто зазначити, що у контексті резильєнтності суспільства, прогнозування першого порядку позиціонується як передбачення системи адаптивних поведінкових характеристик спостережуваних систем.

У той же час, процес прогнозування другого порядку уже детермінується ученими [9] як прогнозування поведінкового реагування систем, які залучені до прогностичного процесу як учасники, спроможні спостерігати, оцінювати, прогнозувати. Таким чином створюється ситуація, за якої той, хто прогнозує, бере на себе відповідальність за свої власні спостереження.

Суспільно-політичне середовище у період активних військових дій сповнене турбулентності, непередбачуваності і невизначеності. Соціальне прогнозування, в такому разі, повинно бути інтегроване у більш широкий контекст. В цьому переконують дослідники Ж. Вірна, А. Лазько [10]. Дослідження глибинних психічних процесів усіх учасників суспільного процесу, визначення меж та напрямків продуктивного впливу на трансформацію соціальних конструктів дозволять сформувати ефективні стратегії оптимізаційної поведінки, що сприятимуть підвищенню рівня адаптованості населення до стресогенних чинників війни.

Перехідні періоди суспільного розвитку, до яких належить період війни, характеризуються невизначеністю чи навіть суперечливістю соціальних норм, деякою фрустрацією суспільної свідомості. Динамічні зміни, що виступають певним інтегратором результату суспільного розвитку, сприяють утвердженню в суспільстві емоційно-чуттєвого психотипу особистості, якому властиві емоційність, ірраціональність, екстраверсія, інтуїтивність, екзекутивність.

Низка досліджень репрезентують аспектність негативного впливу воєн на процес формування цілей населенням [2]. З-поміж найбільш поширених симптомів дистресу – депресія, страхи, тривога, погіршення самопочуття? низький моральний стан, втрата надії.

Як акцентують у своїх дослідженнях Z. Kireieva, O. Odnostalko, B. Biron [14], котрі зосереджують увагу на дослідженні проблематики резильєнтності особистості у людей з травматичним досвідом унаслідок воєнних дій в Україні, дефініцію резильєнтності потрібно позиціонувати як процес швидкої та ефективної адаптації особи до складних життєвих обставин, що реалізується за допомогою розумової, емоційної та поведінкової гнучкості.

Ученими Z. Kireieva, O. Odnostalko, B. Biron [14] було реалізоване емпіричне дослідження, у результаті якого встановлено позитивні кореляційні взаємозв'язки психологічної стійкості (за шкалою CD-RISC-25) із ресурсами резильєнтності (способами подолання кризи). Так, зокрема:

«B – Belief & values – віра, переконання, цінності, філософія життя» (r=0,591);

«C – Cognition, thought – розум, пізнання, когнітивні стратегії» (r=0,540).

У межах вищезазначеного дослідження, також, було ідентифіковано позитивні взаємозв'язки загального показника впливу травматичної події, прояву інтрузій та уникнення із способом подолання кризи:

«I – Imagination – уява, мрії, спогади, творчість» ($r=0,505$; $r=0,607$; $r=0,506$);

а також проявом інтрузій та ресурсом:

«C – Cognition, thought – розум, пізнання, когнітивні стратегії» ($r=0,491$).

Разом із тим, у публікації S. Kimhi зі співавторами [15] наголошують, що високий рівень відчуття небезпеки (61% проти 15%, відповідно) та симптомів дистресу (27% проти 17%, відповідно) демонстрував вищий відсоток респондентів-українців, порівняно з поляками, водночас вони демонстрували набагато вищі рівні резильєнтності спільнот (47% проти 22% відповідно) та соціальної резильєнтності (66% проти 24% відповідно) (рис.1).

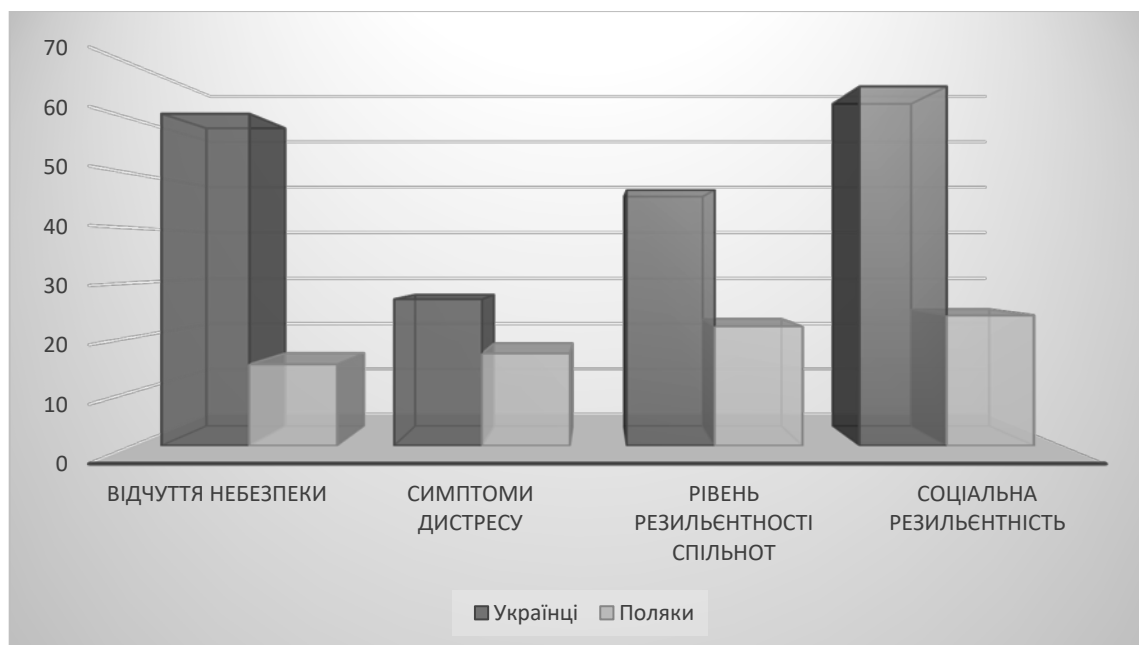

Рис.1. Факторність адаптивності в контексті військової загрози
Джерело – [15]

Результати дослідження S. Kimhi зі співавторами [15] демонструє, що сильні сторони позиціонуються більш оптимальними індикаторами адаптивності у разі серйозних ризиків та ускладнень, аніж фактори вразливості. Водночас, реальна екзистенційна загроза незалежності українського суспільства може спричинити ефект високого рівня резильєнтності суспільства. Отримані емпіричні дані підтверджують гіпотезу щодо зростання з віком рівня значимості потреб у безпеці в структурі потреб. Із роками збільшується негативний досвід, обережність, зменшуються можливості ефективно протистояти ризикам.

Одним із ефективних способів підвищення рівня адаптованості населення України до стресогенних чинників війни позиціонується актуалізація

психосоціальних ресурсів шляхом внутрішньої перебудови особистості. Зазначена перебудова вимагає переосмислення людиною власного життєвого шляху, реалізації інтелектуально-рефлексивної оцінки минулої і майбутньої діяльності, визначення необхідності та можливості її трансформації [16].

Загалом, встановлено та доведено, що особи, в яких спосіб подолання кризи базується на вірі, системі смислів, цінностей та переконань, умінні критично мислити та оцінювати ситуацію, навчатися, збирати інформацію, пізнавати нові ідеї, планувати, аналізувати проблеми та раціонально вирішувати їх, показники адаптивності суттєво вищі.

Водночас, особи, для яких характерні вищі показники рівня загального впливу деструктивної події чи травми, частіше використовують креативну уяву чи позитивні спогади з метою подолання кризи. Водночас, особи, в яких домінують інтрузії як прояв травматичного досвіду, частіше застосовують пізнання та когнітивні стратегії подолання кризи.

Висновки. Процес перебігу життя людини умовно позиціонується як безперервна адаптація особистості до динамічних умов і обставин зовнішнього середовища. Феномен соціально-психологічного прогнозування динаміки рівня адаптованості населення дає змогу усвідомити глибинні причини тих існуючих і вихідних умов, у яких перебуває людина, особливо за умов війни.

Для українського населення, поруч із високим рівнем надії, характерні і стійкість, і дистрес одночасно. Рівень адаптованості населення України до стресогенних факторів війни детермінується здатністю людей ефективно справлятися з труднощами та максимально швидко регенеруватись. Серед основних типів стійкості: індивідуальна, спільнотна і суспільна стійкість. Сильні сторони позиціонуються більш оптимальними індикаторами адаптивності у разі серйозних ризиків та ускладнень, аніж фактори вразливості. Водночас, реальна екзистенційна загроза незалежності українського суспільства може спричинити ефект високого рівня резиліентності суспільства.

Сучасні наукові напрацювання у сфері соціально-психологічного прогнозування резиліентності населення України у період військового стану дозволяють стверджувати, що формування життєдайних особистісних ресурсів на сьогоденному кризовому етапі поступу українського суспільства вирізняється тим, що породжує проблему кризи ідентифікації, життєстійкості та адаптації.

Подальші перспективи досліджень вбачаються в удосконаленні адекватного інструментарію для нівелювання складнощів сучасного життя та розроблення комплементарних сучасним викликам перспективних візій.

Література:

1. Slaughter R., Inayatullah S. Knowledge base of futures studies (Professional ed.). Foresight International, 2005.
2. Glenn J. C., Gordon T. J. Futures Research Methodology – Version 3.0. Washington, DC, Millennium Project, 2009. <https://www.millenniumproject.org/publications-2/futures-research-methodology-version-3-0/>

3. Curry A. The APF methods anthology. Compass Special Edition, 2015. <https://www.apf.org/page/Compass>
4. Bibri S. E. Backcasting in futures studies: a synthesized scholarly and planning approach to strategic smart sustainable city development. *European Journal of Futures Research*. 2018. №6(13). <https://doi.org/10.1186/s40309-018-0142-z>
5. Gabriel J. A scientific enquiry into the future. *European Journal of Futures Research*. 2014. №2(31). <https://doi.org/10.1007/s40309-013-0031-4>
6. Афонін Е., Мартинов А. Соцієтально-психологічний чинник трансформації і соцієтальна структура кризового суспільства. *Соціальна психологія*. 2007. №1. С. 3–11.
7. Баранюк Н. І. Соціально-психологічні засади поширення кризового стану в Україні як загроза суспільній безпеці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія психологічна*. 2012. №2 (1). С. 11–20.
8. Бублик П. І. Проблема прогнозування в соціальній психології: натуралістична, синергетична та герменевтична парадигми. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2007. № 15(18). С. 15–28.
9. Кологривова Н.М. Особливості адаптаційних ресурсів особистості в умовах життєвих криз. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 «Психологія». – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова МОН України. – Одеса, 2023. https://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/razovi_spec_vcheni_rady/df270532023/dySSERTAtsiina_robota_kologryvovanm_2023.pdf
10. Вірна Ж.П., Лазько А.М. Резильєнтність та адаптація до умов воєнного часу. *Психологія ревіталізації: вікові та педагогічні виміри 212 монографія*; за заг. ред. Я. Гошовського. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки. 2023. С. 83–106.
11. Грішин Е. Резильєнтність особистості: сутність феномену, психодіагностика та засоби розвитку. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди «Психологія»*. 2021. № 64. С. 62–81. https://doi.org/10.34142/231_29387.2021.64.04
12. Lombardo T. Future consciousness: The path to purposeful evolution – An introduction. *World Futures Review*. 2016. №8(3). С. 116–140. <http://dx.doi.org/10.1177/1946756716673636>.
13. Ahvenharjua S., Minkkinen M., Lalot F. The Five Dimensions of Futures Consciousness. *Futures*. 2018. №104. P. 1–13.
14. Kireieva Z. O., Odnostalko O. S., Biron B. V. The psychometric analysis of the adapted version of resilience scale (CD-RISC-10). *Habitus*. 2020. No. 14. P. 110–116. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.14.17>
15. Kimhi S. Prediction of societal and community resilience among Ukrainian and Polish populations during the Russian war against Ukraine. *International Journal of Disaster Risk Reduction*/ 2023. №93. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2023.103792>
16. Resilience and cohesion of Ukrainian society during the war. Periodic report based on monitoring materials from selected regions of Ukraine. ISSUE No. 8. JULY — AUGUST 2023 / Ukrainian Center for Independent Political Research. Kyiv. September, 2023, 34 p.

References:

1. Slaughter, R., & Inayatullah, S. (2005). Knowledge base of futures studies (Professional ed.). Foresight International.
2. Glenn, J. C., & Gordon, T. J. (Eds.). (2009). *Futures Research Methodology – Version 3.0*. Washington, DC, Millennium Project. <https://www.millenniumproject.org/publications-2/futures-research-methodology-version-3-0/>
3. Curry, A. (2015). The APF methods anthology. Compass Special Edition. <https://www.apf.org/page/Compass>

4. Bibri, S. E. (2018). Backcasting in futures studies: a synthesized scholarly and planning approach to strategic smart sustainable city development. *European Journal of Futures Research*, 6(13). <https://doi.org/10.1186/s40309-018-0142-z>
5. Gabriel, J. (2014). A scientific enquiry into the future. *European Journal of Futures Research*, 2(31). <https://doi.org/10.1007/s40309-013-0031-4>
6. Afonin, E., & Martynov, A. (2007). Sotsiialno-psykholohichni chynnyk transformatsii i sotsiialna struktura kryzovoho suspilstva [Socio-psychological factor of transformation and societal structure of the crisis society]. *Sotsialna psykholohiia*, 1, 3–11. [in Ukrainian]
7. Baraniuk, N. I. (2012). Sotsialno-psykholohichni zasady poshyrennia kryzovoho stanu v Ukraini yak zahroza suspilnii bezpetsi [Socio-psychological foundations of the spread of the crisis in Ukraine as a threat to public safety]. *Naukovi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. seriia psykholohichna*, 2 (1), 11–20. [in Ukrainian]
8. Bublyk, P. I. (2007). Problema prohnozuvannia v sotsialnii psykholohii: naturalistychna, synerhetychna ta hermenevtychna paradyhmy [The problem of forecasting in social psychology: naturalistic, synergistic and hermeneutical paradigms]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 15(18), 15–28. [in Ukrainian]
9. Kolohryvova, N.M. (2023). Osoblyvosti adaptatsiinykh resursiv osobystosti v umovakh zhyttievykh kryz [Features of adaptive resources of the individual in the conditions of life crises]: dys. na здобuttia naukovooho stupenia doktora filosofii za spetsialnistiu 053 «Psykhologhiia». Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova MON Ukrainy, Odesa. https://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/razovi_spec_vcheni_rady/df270532023/dyssertatsiina_robota_kologryvovanm_2023.pdf [in Ukrainian]
10. Virna, Zh.P., & Lazko, A.M. (2023). Rezylientnist ta adaptatsiia do umov voiennoho chasu [Resilience and adaptation to wartime conditions]. *Psykhologhiia revitalizatsii: vikovi ta pedahohichni vymiry monohrafiia ; za zah. red. Ya. Hoshovskoho*. Lutsk : Volynskyi natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky. 2023. 83-106. [in Ukrainian]
11. Hrishyn, E. (2021). Rezyliientnist osobystosti: sutnist fenomenu, psykhdiahnostyka ta zasoby rozvytku [Personality resilience: the essence of the phenomenon, psychodiagnostics and means of development]. *Visnyk KhNPU imeni H. S. Skovorody «Psykhologhiia»*, 64, 62–81. <https://doi.org/10.34142/23129387.2021.64.04> [in Ukrainian]
12. Lombardo, T. (2016). Future consciousness: The path to purposeful evolution – An introduction. *World Futures Review*, 8(3), 116–140. <http://dx.doi.org/10.1177/1946756716673636>.
13. Ahvenharjua, S., Minkkinen, M., & Lalot, F. (2018). The Five Dimensions of Futures Consciousness. *Futures*, 104, 1–13.
14. Kireieva, Z. O., Odnostalko, O. S., & Biron, B. V. (2020). The psychometric analysis of the adapted version of resilience scale (CD-RISC-10). *Habitus*, 14, 110–116. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.14.17>
15. Kimhi, S. (2023). Prediction of societal and community resilience among Ukrainian and Polish populations during the Russian war against Ukraine. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 93. <https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2023.103792>
16. Resilience and cohesion of Ukrainian society during the war. (2023). Periodic report based on monitoring materials from selected regions of Ukraine. *Ukrainian Center for Independent Political Research*, 8. Kyiv.